

Altyndepäniň syry

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar
написано kitapcy | 23 январа, 2025
Altyndepäniň syry ALTYNDEPÄNIŇ SYRY

hem-de türkmen topragyndaky gadymy döwletler

Türkmeniň öz gözbaşyny gadym eýýamlardan alyp gaýdýan baý taryhy bar. Emma dürli sebäplere görä, ol taryh halkymyza nämälimdir. Ony indi ýazmaly, has takygy, dikeltmeli. Uçursyz köp problemalaryny aýyl-saýyl etmeli. Iň bärkisi, türkmeniň gelip çykyşy we onuň döwleti baradaky meselesi hem heniz düýpli öwrenilenok.

Türkmenlerde döwlet meselesi hem örän gowşak öwrenilen, kähalatlarda bolsa göz-görtele ýoýlan meseledir. Ozal taryh ylmynda bu hakda ikerjiňlenmäge-de ýer goýulmaýardy: türkmenlerde döwlet 1917-nji ýylyň Oktýabr rewolýusiýasyndan soň döräpdir diýilýärdi. Aslyýetinde bolsa türkmenleriň atababalarynda döwlet juda ir zamanlarda ýüze çykypdyr. Biziň pikirimizçe, bu toprakda, ilkinji döwlet Altyndepe şäher döwletidir. Ol b.e.öňki III müňýyllygyň I ýarymynda döräp, şol müňýyllygyň ahyrlaryna çenli dowam edipdir. Altyndepäniň harabaçylygy häzirki Kaka etrabyňyň Mäne obasynyň golaýynda ýerleşýär. Ol ozalky SSSR-iň territoriýasyndaky iň gadymy şäherdir. 46 gektar meýdany tutýan şäherde 5 müň adam ýaşaýdyr.

Soňky 40-50 ýylyň dowamynda Altyndepede düýpli arheologik barlaglar geçirildi. Bu ýerde yzygiderli gazuw-agtaryş işlerini geçiren alymlaryň biri hem professor W.M.Massondyr. Onuň 1981-nji ýylda neşir edilen işi Altyndepe siwilizasiýasy barasynda örän gymmatly çeşmedir. Alymyň gelen netijelerine görä, b.e.öňki IV müňýyllygyň ilkinji ýarymynda, ýagny, eneolit zamanynda Altyndepw eýýäm şäher eken. Özem başly-barat däl-de, hut haýranlar galyp oturmaly takyk çyzgylar esasynda oýlanyşykly gurlan şäher eken. Şäherde ýaşaýyş jaý kwartallary, küýzegärçilik (keramika), zergärçilik

ussahanalary, daşdan, bürünçden gural ýasaýan ussahanalar bolupdyr. Bu ýerde irki bürünç asyrlaryna degişli daşdan, bürünçden ýasalan gurallaryň ýüzlerçesi tapyldy. Tapylan gurallaryň içinde metaldan ýasalan oraklar-da bar.

Altyndepe dürli hünärli ussalaryň toplanan ýeri bolupdyr. Şäherde küýzegärleriň, zergärleriň öz oturýan kwartallary bar eken. Mysal üçin, küýzegärleriň kwartaly 2,5 gektar meýdany tutupdyr. Onda köp otagly ýaşaýyş jaýlary, ussahanalar ýerleşipdir. Şol kwartalda küýzegärleriň ençeme nesli ýaşap geçipdir.

Altyndepede hünärmentçilik bilen bir hatarda ekerançylyk we maldarçylyk uly rol oýnapdyr. Suwarymly ekerançylygyň meýdany giňäpdir. Hojalykda öküzdir düýe iş maly hökmünde ulanylypdyr. Iki tigirli arabalar peýda bolupdyr, hojalygy alyp barmakda öz döwri üçin uly ösüş gazanylypdyr.

Altyndepeden köp sanly terrakta, ýagny, palçykdan ýasalan heýkeller tapyldy. Ol heýkellerde gadymy Şumer (b.e.öňki III müňýyllygyň I ýarymy) heýkelleri bilen meňzeşlik bar. Altyndepeli ussalar hem gadymy şumerler ýaly, heýkel ýasanlarynda adamyň gözüne we gulagyna aýratyn üns beripdirler. Çünki, olaryň düşünişine görä, göz-gulak bilen adamynyň batyrlygyny, häsiýetini kesgitläp bolýan eken. Gadymy Şumerde oturan aýal şekili hasyllylyk hudaýyny aňladypdyr. Bu ýerde-de şeýle.

Altyndepäniň daş-töweregi galyň diwar bilen gurşalypdyr. Diwar çig kerpiden gurlup, onuň ini iki metre, boýy bolsa üç metre barabar eken. Diwaryň daşynda dik gyraňly çykgytlar bolupdyr. Şeýle gurluşugyň goranyş maksatlary üçin bina edilendigi bellidir. Diwaryň içinde ägirt uly ybadathana kompleksiniň üsti açyldy. Ol çig kerpiçden gurlupdyr. Ybadathananyň çykgytlary piramidanyň çykgytlaryna çalymdaş bolupdyr.

Uly şäheriň töweregine galyň hem beýik diwar galdyrmak ýa-da ybadathana kompleksini bina etmek ýeňil-ýelpaý iş däl. Beýle işleri diňe döwletiň ugrukdyryjy güýji bolanda amala aşyryp bolýar. Galyberse-de, 1972-nji ýylda tapylan, sap altyndan ýasalan öküz kellesi köp zatlary habar berýär. Ol örän nepis edilen iş. Özem b.e.öňki III müňýyllygyň ahyrlaryna – II

müňýyllygyň başlaryna degişli. Bu jemgyýetde barly gatlagyň öňe saýlanan zamany. Häkimiýetem şolaň elinde jemlenipdir. Bu zatlary biz belli bir derejede şol öküziň şekilindenem aňýarys.

Arheologik barlaglaryň görkezişi ýaly, b.e.öňki III müňýyllygyň ahyrlarynda – II müňýyllygyň başlarynda Altyndepe şäheri boşap galypdyr. Oňa ýer titremegi, ýangyn ýa-da başga bir tebigy betbagtçylyk sebäp bolmandyr. Ekerançylyk ýerleriniň aşa şorlaşyp, hasyllylygyň halys pese gaçmagy sebäp bolupdyr. Ilaty azyk bilen üpjün etmekde çykgynsyz ýagdaý emele gelipdir. Adamlar göçüp gitmäge mejbur bolupdyr. Olar gündogara süýşüp, Murgap derýasynyň ýakasynda mekan tutupdyrlar. Bu ylymda subut edilen faktdyr. Ol Altyndepe siwilizasiýasynyň belli bir derejede Margiana siwilizasiýasyna täsir edendigini ynamly aýtmaga esas berýär. Biz Margiana siwilizasiýasynyň yzlaryny gadymy Merwiň ýadygärliklerinde görýäris. Olar köp ýyllardan bäri arheologlar tarapyndan düýpli öwrenilýär. Birnäçe ylmy işlerem ýazyldy. Murgabyň aşak akymlarynda 3000 kw. km töweregi meýdanda Marguş ýa-da Margiana ýurdy ýaýylyp ýatyr eken. Bu ýerde Kelleli, Taýyp, Adambasan, Awçyn, Goňur, Togalak, Ajyguýy, Tahyrbaý ýaly oazisler bolupdyr. Göçüp-gonup ýören çäge depeleriniň arasynda margianalylaryň 150-denem köpräk obalarynyň-da üsti açyldy. B.e.öňki II müňýyllygyň başlarynda Kelleli oazisi özleşdirilipdir. Şol müňýyllygyň ortalarynda Goňur, Awçyn, Adambasan, Ajyguýy, Taýyp gülläp ösüpdir. Togalak we Tahyrbaý Margiananyň giçki döwrüne – b.e.öňki II müňýyllygyň ahyrlaryna – I müňýyllygyň başlaryna degişlidir. Margianada ilatyň esasy käri ekerançylyk bolupdyr. Bugdaý, arpa ekilipdir. Obalaryň daşyna gala gurlupdyr. Mysal üçin, Kellelide galanyň içinde çig kerpiçden ýa-da pagsadan salnan ýaşaýyş jaýlarynyb bolandygy anyklanyldy. Käbir jaýlarda gysyna gyzdyrmak üçin diwar peçleri, kâsinde bolsa ýatylýan sekiler edilipdir. Margianada iň uly gala bolany üçin, ol ýurduň paýtagty bolandyr diýlip güman edilýär. Galada bir ýarym gektara golaý meýdanda bütewi takyk plan boýunça gurlan köşk kompleksi, şeýle hem uly ybadathana bar eken. Bu

ymaratlaryň bina edilişinde Baktriyada we Mesopotamiýasa gurlan ymaratlara meňzeşlik bar. Meňzeşlik diňe ymaratlarda däl, olaryň bezelşinde-de duýulýar. Galanyň çykalgasynyň golaýynda demirçileriň, küýzegärleriň, zergärleriň, gaýyşçylaryň we beýleki hünärmentleriň işleýän ýeri bolup, olaryň her biri özbaşdak topar tutup oturypdyrlar. Togalak galasynda hem ilatyň şeýleräk tertipde ýerleşendigi subut edildi. Onda ägirt uly ybadathanalar kompleksi gurlupdyr. Kompleksiň gurluş usulyny synlasaň, äpet bir kwadraty ýadyňa salýar. Ol geň galyp oturmaly takyk proporsiýalardan gurlan köp sanly otaglara bölünipdir. Köşkleriň we ybadathanalaryň bina edilişi Margianada takyk ylymlardan, arhitekturadan, matematikadan baş çykarýan adamlaryň bolandygyna şaýatlyk edýär. Belki, Margiana arhitektura mekdebi hem bolandyr.

Soňky ýyllardaky arheologiki barlaglar gadymy Marginananyň şäherlerinde suw rowodlarynyň, kanalizasiýalaryň çekilendigini, köçeler gurlandygyny ýüze çykardy. Ýerli hünärmentler metaly guýmagyň sylaryny bilýän eken. Olaryň ýasan nepis şaý-sepleri, küýze gaplary, ýaraglary haýran galdyrýar.

Margiananyň hojalyk we medeni progresde gazananlary bu aýdylanlar bilen çäklenenok. Marginana zamanasynyň beýik akyldary, ilkinji dünýä dininiň – zoroastrizmiň pygamberi Zaratuştrany dünýä beren ýurt. Soňky wagtlara çenli zoroastrizmiň dörjn ýeri Alynky Aziýanyň demirgazyk-gündogar çetleri (Gündogar Eýran) hasaplanýardy. Indi bolsa zoroastrizmiň ilki Margianada şineläp, soň Gündogar Eýranda boý alandygy anyklanyldy. Zoroastrizmiň mukaddes kitaby «Awestanyň» 21 kitabyndan biziň döwrümize bu kitap doly gelip ýetmändir. Käbir Ýewropa ýurtlarynda olary düýpli öwrenmek boýunça köp işler edildi. Belli bir derejede Zaratuştranyň şahsyýeti anyklanyldy. Mysal üçin, E.O.Berziniň pikiriçe, Zaratuştra b.e.öňki VII asyrdaky ýaşap geçipdir. Ildeşleri öz öwüt-ündewine eýermänligi sebäpli ýurduny terk eden adam. Ol garyp ýaşapdyr. Onuň ogly ýok, gyzlary bar eken. Belki, şonuň üçindir «Awestada»: «Söýgüli zenanlaryňyz hakda alada ediň» diýlip, sargyt edilipdir. Zoroastrizmiň ýaýran ýurtlaryndan

soňra Gündogar poeziýasynyň pälwanlary, lirikanyň beýik ussatlary çykypdyr.

Zaratuştra adamzat taryhynda progres diýen düşüňjäniň haýyr bilen şeriň köp asyrlyk göreşi arkaly hökmany suratda haýyr işiň ýeňşine barýan hereketdigini aýdan ilkinji filosofdyr. Ol ýeke Hudaýa ynanmaklygy ündäpdir. Zaratuştra dünýäde iki başlagnyýyň barýandygyny – haýyr işiň perişdelerdigini, şeriň bolsa jyn-arwahlardygyny aýdypdyr. «Şularyň haýsysyny saýlap almak her adamyň özüne baglydyr, adam arwahlaryň ugruna gitmän, haýyr iş bilen bolmalydyr, öz gününü özi görmek üçin zähmet çekmelidir» diýipdir. «Awestada» adamlara ýüzlenip aýdylan şeýle setirler bar: «Siziň bugdaý ekeniňizi göräýse, arwahlary dee basar, eger ony orup, üwäp çörek bişireniňizi görse, olar saçyny üter, eger-de öýüňizde hemişe undur-çöregiň bardygyny görse, onda olaryň agzyndan ot syçrap, ala-zenzele bolup, ümdüzine gaçyp gider».

Sadadan hem obrazly aýdylan ajaýyp pikirler.

Zaratuştra günäden saplanmak üçin oda çokunmaklygy ündäpdir. Ol adamyň jany ölmeýär, o dünýe bar, ahyrzamanam boljak diýipdir. Zaratuştra adam ölensoň, onuň janynyň Gylsyrat köprüsinden geçmelidigini, eger ol bu dünýäde haýyr iş bilen bolup sogap gazanan bolsa, köprüden sag-aman geçip, jennete barjakdygyny, şere goşulyp, günä eden bolsa-da, ýykylyp, dowzaha düşjekdigini wagyz edipdir. Zaratuştranyň bu ideýalaryny b.e.başlarynda dörän hristiançylyk we buddizm, ylaýta-da VII asyrda dörän yslam doly özüne siňdiripdir. Eger-de bu dinleriň hem, umuman, zoroastrizmiň ýaýran arealynyň töwereklerinde ýüze çykandygyny ýatlasak, onda Zaratuştrany dünýä inderen topragyň adamzat jemgyýetiniň ruhy medeniýetine goşan goşandy öz-özünden düşnükliidir.

Bu faktlar gadymy Margiananyň öz döwründe deňli-derejeli döwlet bolmak bilen bir hatarda adamzat taryhynda uly yz goýandygyna hem güwä geçýär. Dünýäniň belli gündogarşynaslary hut şu faktlaryň esasynda ýazylyp, ýaňy-ýakynda Amerikanyň «Boston Gleb» gazetinde çap edilen işlerinde gadymy Marginana adamzat siwilizasiýasynyň dörän ýerleriniň biri bolupdyr diýen netijä gelýärler.

Türkmenistanyň gadymyýetinde ilkinji döwletler baradaky aýdylanlary şu ýerde jemlesegem bolardy. Emma ýene bir mesele orta çykýar. Şol döwletleri gadymy gündogar döwletleri bilen haýsydyr bir parallellerde görüo bolarmyka? Bolar. Dünýä taryhynda iň gadymy döwletiň Müsürde b.e.öňki IV müňýyllykda, Mesopotamiýada Wawilon şäher-döwletiniň b.e.öňki IV müňýyllygyň ahyrlarynda, Hytaýda b.e.öňki II müňýyllykda, Hindistanda b.e.öňki I müňýyllykda dörändigi bellidir. Gresiýada ilkinji döwlet b.e.öňki VIII-VII asyrlarda, Rimde b.e.öňki VI asyrda emele gelipdir. Altyndepedäki şäher-döwletem Wawilonyň yz ýanyndan dörän bolsa, Margiana döwleti gadymy Hytaý döwleti bilen döwürdeşdir. Diýmek, Türkmenistanyň gadymyýetinde döwlet gadymy Gresiýadakydan, Rimdäkiden hem ir dörän eken. Bu eýýäm türkmen taryhyna düýpgöter täzeçe çemeleşmelidiginiň ýene bir subutnamasydyr. Diýmek, Gadymy Türkmenistanyň ýerinde ilkinji gezek şäher-döwlet b.e.öňki III müňýyllygyň I ýarymynda döräpdir diýip aýtsa bolar.

Annageldi GUBAÝEW,
professor.

Ýazgylyç ORAZGYLYJOW,
taryh ylymlarynyň kandidaty.

«Edebiýat we sungat» gazetini, 23.07.1999 ý. Taryhy makalalar